
РАМАН Э. Т. МАСАЛЬСКАГА «ПАН ПАДСТОЛІЦ»
У ШЭРАГУ ЕЎРАПЕЙСКІХ ЛІТАРАТУРНЫХ УТОПІЙ

Раман Э. Т. Масальскага «Пан Падстоліц» выдаваўся асобнымі томікамі з 1831 па 1833 год у Вільні і Пецярбургу. Адразу ж з'явіўся яго пераклад на рускую мову, зроблены П. Гаеўскім. Такім чынам, раман амаль адначасова стаў вядомым і айчыннаму чытачу, якому наўпрост адрасаваўся твор, і рускай публіцы, ад імя якой высокую ацэнку даў В. Бялінскі. Сучасныя расійскія літаратуразнаўцы найчасцей прыгадваюць твор Э. Т. Масальскага ў сувязі з «Іванам Выжыгіным» Ф. Булгарына і «Мёртвымі душами» М. Гоголя. Пераклад рамана Э. Т. Масальскага на беларускую мову, здзейснены М. Хаўстовічам у 2015 г., актуалізаваў гэты твор у новай сацыякультурнай сітуацыі і падштурхнуў да гаворкі пра жанравую разнастайнасць літаратуры Беларусі XIX стагоддзя.

Незвычайнасць і жанравую арыгінальнасць твора падкрэслівае аўтарскае вызначэнне яго як *адміністратыўнага рамана*. Рускі пераклад меў падзагалавак «уездный роман». Само па сабе такое жанравае ўдакладненне мае на ўвазе крытычна-аналітычны агляд функцыянавання ўсёй гаспадарчай і адміністратыўнай сістэмы і рацыяналістычныя прапановы па яе паляпшэнні. Сапраўды, напачатку Э. Т. Масальскі стварае малюнак сацыяльнага і гаспадарча-эканамічнага тупіка, у якім апынулася Беларусь-Літва, а потым у апошніх частках рамана, якія маюць аднолькавую назву «Ідэалы», презентуе чытачу ўзорную, сістэмна скаардынаваную гаспадарку пана Падстоліца з практычнымі рэкамендацыямі па яе рэальным ажыццяўленні. Апазіцыйнасць частак рамана адлюстравана і ў яго поўнай назве – «Пан Падстоліц, альбо Чым мы ёсць і чым быць можам», і, з аднаго боку, мае на ўвазе крытыку недасканалай рэчаіснасці, а з другога – імкненне проціпаставіць ёй ідэальную грамадскую супольнасць, самаарганізаваную праз ідэю ўсеагульнага дабра ў пэўнай сацыяльнай арыентацыі. Такім чынам, па сваёй ідэйна-тэматычнай адметнасці раман Э. Т. Масальскага займае ў беларускай літаратуры выключнае месца і ўтрымлівае шэраг тыпалагічных рыс, уласцівых жанру літаратурнай утопіі.

Літаратурная ўтопія – агульнаеўрапейская мастацкая з'ява, вытокі якой хаваюцца ў самой прыродзе чалавечай псіхікі. Як гнуткае і рухомае жанравае ўтварэнне, утопія падлягала ўплыву гістарычных, культурна-ідэалагічных фактараў і за сваю літаратурную гісторыю назапасіла вялікую колькасць жанравых мадыфікацый. Пэўныя праблемы ў вызначэнні і вывучэнні ўтапічных твораў абумоўлены сінтэтычнасцю жанру і яго пагранічным становішчам у літаратурным працэсе. Літаратурная ўтопія спалучае ў сабе розныя тыпы свядомасці – навукова-аналітычны і мастацка-вобразны.

Вынікам з'яўляюцца шматлікія жанравыя злучэнні ўтопіі з сацыяльна-палітычным, прыгодніцка-аванцюрным раманам, з філасофскімі дыялогамі, публіцыстыкай ці навуковымі выкладамі. Беларускі філосаф Ч. С. Кірвель характарызуе ўтопію як з'яву, якая знаходзіцца «на стыку побытавай і тэарэтычнай свядомасці, вобразнага і канцэптуальнага ўспрыняцця рэчаіснасці, псіхалогіі і ідэалогіі, рэлігіі і навукі» [1, с. 11].

У рамане «Пан Падстоліц» Э. Т. Масальскі выступае галоўным чынам у постаці прагрэсіўнага эканаміста-рэфарматара, зарыентаванага на найноўшыя дасягненні ў гэтай галіне, а каб захапіць сваімі ідэямі як мага большую чытацкую аўдыторыю, выкарыстоўвае жанр рамана з нескладаным любоўным сюжэтам: *Жадаючы зрабіць сваю кнігу даступнаю для ўсіх чытачоў, якім яна прызначана, аўтар вырашыў падаць яе не ў паважным навуковым выглядзе, а ў форме рамана, каб наблізіць яе і да не вельмі адукаваных, і да тых нават, якім хапае часу чытаць толькі дзеля забавы* [4, с. 6]. Раман, спалучаючы жанры дыдактычнага рамана нораваў і літаратурнай утопіі, з'яўляецца сінтэзам навуковага і мастацкага, дзе навуковае вызначае форму ўвасаблення ідэйна-тэматычнага зместу. Дарэчы будзе адзначыць, што сам талент Масальскага мае сінтэтычную прыроду і вылучаецца разнапланавасцю праяў. Ён – выпускнік Віленскага ўніверсітэта, былы філарэт, магістр права і філасофіі, аўтар шэрагу артыкулаў па эканоміцы сельскай гаспадаркі. Разам з тым, ён – аўтар вышэй названага рамана, змястоўных мемуараў, рэдактар сатырычнага часопіса «Баламут». Навукова-практычная скіраванасць паяднана ў яго постаці з творчым патэнцыялам пісьменніка. Польскія навукоўцы звяртаюць увагу на тое, што раман Э. Т. Масальскага, які выявіў рэалістычныя тэндэнцыі ў літаратуры, пісаўся прыблізна ў той жа час, што і трэцяя частка Міцкевічавых «Дзядоў». Абодва творы сведчаць, якімі рознымі шляхамі ішлі далей філамацка-філарэцкія творчыя пошукі.

У апісанні абуральных бакоў рэчаіснасці ўтопія, як правіла, актыўна задзейнічала сатыру. Прычым крытыцы падлягалі не прыватныя ці адзінкавыя з'явы: маральна дэфармаванай, алагічнай і абсурднай паказвалася ўся сучасная рэчаіснасць, таксама трапна і дарэчы выкарыстоўваліся сатырычныя сродкі. На крытычным пафасе адмаўлення рэчаіснасці сцвярджаліся ўтопіі Т. Мора, Дж. Свіфта, Вальтэра, Ж.-Ж. Русо, Л.-С. Мерсье, І. Красіцкага ды іншых аўтараў. Першыя тры часткі рамана Э. Т. Масальскага «Селянін», «Шляхціц» і «Горад» вытрыманы ў стылі сатырычнага рамана нораваў, бо перш чым захапіць чытача ідэямі пераўтварэння рэчаіснасці па разумных і справядлівых правілах, трэба паказаць крызісны стан наяўнай сітуацыі. Па чарзе паўстаюць у рамане вобразы гаротных сялян і дэградаванай шляхты, беспрынцыповых мясцовых урадоўцаў і чыноўнікаў, купцоў, рамеснікаў, мяшчан. Такім чынам аўтар імкнецца панарамна паказаць праблемны стан усіх слаёў грамадства, смела і рашуча выпяціўшы на першы план самыя брыдкія і адмоўныя бакі.

Кампазіцыйна першыя часткі рамана складаюцца з шэрагу таленавіта напісаных мікрасюжэтаў, у якіх у сатырычным плане падаюцца ілюстрацыі заняпаду маральнасці і эканамічнай бязглуздзіцы. Яны нанізаны на постаці двух галоўных герояў – каментатара пана Падстоліца і яго слухача Уладзіслава. Дарэчы, пісьменнік так і не называе ўласнага імя Падстоліца. Абодва героі выступаюць не як індывідуалізаваныя персанажы, а хутчэй як функцыі: пан Падстоліц з’яўляецца прамым выказнікам аўтарскай крытычнай думкі, Уладзіслаў патрэбны ў такой сітуацыі як слухач, які разпораз задае Падстоліцу пытанні і інспіруе таго на разгорнутыя тэарэтычна-дыдактычныя выказванні.

Звяртае на сябе ўвагу грамадзянская смеласць і мужнасць аўтара, які на прыкладзе сям’і бедака Тадэвуша праўдзіва апісаў стан сялянства, самадурства і бесчалавечнасць прыгоннікаў. Калі маленькі сын Тадэвуша сустракаецца з нечаканай дабрыйнёй Падстоліца, то ў хлопчыка адбываецца разрыў шаблону:

- *Тата, а ці гэта пан?*
- *Пан, сынку, – адказаў Тадэвуш.*
- *А чаму ён добры, тата?*
- *А тата казаў, што няма добрых паноў, што ўсе яны нашу кроў п’юць, – працягвае далей малы [4, с. 28].*

Каб абвострана паказаць нялюдскасць прыгонніцтва, пісьменнік уводзіць асобны раздзел «Гісторыя Маланкі», устаўную меладраматычную гісторыю, у якой апавядаецца пра трагічны лёс старэйшай дачкі Тадэвуша і яе каханага Амальяна. Іх гаспадары, сямейства пана Харунжага, дбаюць толькі пра грошы на модныя рэчы, тым часам як уласная гаспадарка знаходзіцца ў поўным заняпадзе. Дачуўшыся, што за чалавечыя валасы даюць някепскія грошы, яны, як здзекліва паказвае аўтар, гатовы да прамой рэалізацыі метафары «стрыгчы сялян як баранаў». З іроніяй і абурэннем аўтар піша пра фальшывую «Ласку Божую», так па-фарысейску называюць клопат паноў пра сваіх падданных. Пісьменнік параўноўвае забітага беларускага селяніна з мурынам, які канае ад здзекаў крывавага наглядчыка ў капальнях *Новага свету*. *Гэтакая шляхецкая «Ласка» [4, с. 46].*

У постацях шляхты, гасцей пана Харунжага, назіраецца тыпізацыя заган гэтага саслоўя. Харунжы – увасабленне жорсткасці і сквапнасці, беспрынцыповасці і цемрашальства. Ён шчыра ўпэўнены, што *навука – гэта людская выдумка... і што без усялякае навукі можна быць урадоўцам, гаспадаром, архітэктарам і ўсім, чым толькі чалавек быць можа [4, с. 63].* Маршалак поўны амбітных планаў і фанабэрыі, Капітан – узор спешчанасці і марнатраўца. Няма сімпатыі і да паніча Астольфа, які можа і правучыўся некалькі курсаў ва ўніверсітэце, але застаўся пустазвонам і бавіць час на паляванні. Іх мова персаналізавана, насычана словамі-маркерамі і харак-

тэрнымі выразамі, дыялогі надзвычай ілюстратыўныя і малююць норавы дэградаванай шляхты. Некаторыя мікрасюжэты набываюць фарсавы характар, напрыклад, купля-латэрэя капялюшыка, калі пад маскай дабрачыннасці хаваецца рабунак і вымагальніцтва. *Абыякавасць да лёсу краю, гультайства, марнатраўства, бязладдзе і тытуламанія – гэта спадчына амаль кожнае сям’і*, – канстатуе хранічныя хваробы шляхты Падстолиц [4, с. 140]. Э. Т. Масальскі паказвае пагарду як шляхты, так і мяшчанства да асветы і адукацыі, грамадзянскую пасіўнасць, адсутнасць асабістай зацікаўленасці ў рэформах. На прапановы Падстолица наконт спосабаў ажыўлення гаспадарчага жыцця той самы Маршалак абурэецца: *Васпан дабрадзеі жадаў бы, каб высакародны шляхціц, нашчадак тых, хто быў уганараваны правам на трон, выкінуўшы сёння з лона памяці веліч сваіх прывілеяў, папсаваў бы генеалагічнае дрэва, прычачіўшы на ягоныя галіны шылду рамесніка ці гандляра?* [4, с. 93].

У рамане няма замілаванасці старой шляхецкай вольнасцю і старасвецкім традыцыяналізмам, якую мы знойдзем у многіх пісьменнікаў-сучаснікаў Э. Т. Масальскага. Аўтар не сімпатызуе сарматызму, ён цалкам еўрапейскі і сваім крытычным пафасам нацэлены ў будучыню, да радыкальных перамен, якія здатны разварушыць сацыяльна-эканамічнае жыццё краю і надаць новы імпульс яго развіццю. Сярод гасцей паноў Харунжых нейкую сімпатыю выклікае адзіны пан Каморнік, небагаты патрыярхальны шляхціц, якога Падстолиц далучыў да *няшкодных абывацеляў*. Але ж і карысці ад яго ніякай. Гэта тып кансерватыўнай патрыярхальнай шляхты, пазбаўленай энергіі, крэатыўнасці, вітальнай сілы, якая забяспечвае рух наперад. Пісьменнік паказвае, што старасвецкая шляхта выраджаецца, яна не прыдатна жыць у новых варунках, якія дыктуе час. У якасці ўзору грамадскай і эканамічнай актыўнасці, імклівага развіцця прамысловасці аўтар некалькі разоў прыводзіць ЗША: *Прыклад шмат якіх амерыканскіх правінцый даводзіць, як хутка і шчасліва можна змяніцца край, калі ўвесь народ прыкладзе дзеля гэтага намаганні* [4, с. 195]. А ў каментарах пазначае: *З 1809 г. пачалася тая цудоўная эпоха. Паўсюль у Паўночнай Амерыцы ствараліся мануфактуры і адкрываліся багатыя крыніцы заможнасці... Агая 20 гадоў таму была пустыня, заселенаю дзікімі плямёнамі, у 1810 г. праз некалькі гадоў пасля таго, як з’явіліся тут першыя перасяленцы, ужо выпрадукавала 2.000.000 ярдаў суконных, баваўняных і льняных тканінаў; выгнала 1.000.000 галонаў гарэлка, 13.000.000 фунтаў цукру і г.д.* [4, с. 207–208].

Побач з падобнымі прыкладамі прамысловага прагрэсу камічна глядзіцца таксама досыць сімпатычная, але безнадзейна маральна састарэлая постаць пана Бурмістра, даўняга сябра Падстолица. Гэты апісаны з мяккай іроніяй *няшкодны абывацель* таксама застаўся ў мінулым, ва ўспамінах далёкай маладосці, а яго мову аўтар удала насычае шматлікімі лацінізмамі

і выказваннямі, узятымі з Альвара. Як паказвае пісьменнік, большая частка шляхты і мяшчан захрасла ў шматлікіх забабонах, і нават *няшкодныя абывацелі* не бачаць сябе ні ў прамысловасці, ні ў гандлі, ніяк не зацікаўлены ні ў навацых ва ўласнай гаспадарцы, ні ў зменах у прывычным ладзе жыцця.

У падобным сатырычным рэчышчы паказвае Масальскі жыццё заняпалага правінцыйнага горада, які месціцца на беразе Нёмана. Горад у рамане безыменны, але, безумоўна, гэта зборны вобраз літоўска-беларускіх гарадоў і мястэчак. Як адзнака былой славы ў цэнтры рынку стаіць ратуша – *аднапавярховы драўляны будынак, скрыўлены ад старасці. З кожнага яго боку трохкутная фац’ята мела на сваім лоне герб горада і павету* [4, с. 155]. Жыццё ў горадзе замерла, і толькі раз на год у час кірмашу ён становіцца цэнтрам прыцягнення. На рэдуце, дзе сабралася вышэйшае грамадства, аўтар падкрэслівае пышнасць і раскошу дамскіх убранняў, якія не адпавядаюць маёмаснаму становішчу ўладальнікаў фальваркаў. Раздзел насычаны найменнямі шматлікіх ганаровых пасадаў: тут пані Шамбяляніха і пані Чашнічыха, пані Ротмістрава, Суддзіха, Кашталянічыха, Бурмістрава ды іншыя. Тут і асобы ўрадоўцаў, якія надзелены рэальнай уладай і магчымасцямі: паны Гараднічы, Страпчы, Саветнік, Спраўнік. Імёны ў іх адпаведныя расійскай традыцыі – Кірыла Кузьміч, Іван Парфімавіч, Макар Сцяпанавіч. Апрача ўласнай карысці і ўзбагачэння рускіх чыноўнікаў нічога не цікавіць.

Убоства думкі, пагарда да асветы, кансерватызм, фанабэрыя, сляпое следаванне старым традыцыям, якія не адпавядаюць імкліваму бегу гісторыі, робяць нашы гарады аўтсайдарамі еўрапейскай прамысловасці і гандлю. Хаця малюнак гарадскога кірмашу дазваляе Э. Т. Масальскаму зрабіць агляд тых багаццяў, якія маглі б вабіць іншаземных купцоў і патэнцыяльна, пры разумным гаспадаранні і арганізацыі прамысловага жыцця, актывізаваць эканоміку краю. Да гонару Э. Т. Масальскага, ён ці не першым звярнуў увагу на геапалітычнае становішча краіны, гаворачы, што з яго можна атрымаць немалую выгоду ў гандлі: *Наша геаграфічнае становішча робіць нас пасярэднікамі паміж Паўночнай Еўропай і Азіяй; з дапамогай нашых рэк і каналаў, якія ўжо ёсць, а таксама новых, можна мець такія ж выгоды, якія маюць ваколіцы Александрыі, размешчаныя паміж трыма часткамі свету* [4, с. 195].

Мастацкія выяўленчыя сродкі падаюцца пісьменніку замалымі, ён выходзіць за сюжэтныя межы, набывае функцыю публіцыста, навукоўца-практыка, эканаміста, сацыёлага і выкладае патрэбныя дадатковыя звесткі ў «Заўвагах» да кожнай часткі рамана. Яны насычаны статыстычнымі данымі, спасылкамі на пазітыўны вопыт еўрапейскіх краін, навінамі пра навукова-тэхнічныя вынаходніцтвы, напоўнены велізарнай колькасцю прозвішчаў слынных айчынных, заходнееўрапейскіх, амерыканскіх навукоўцаў, філосафаў, грамадскіх дзеячаў, утрымліваюць апеляцыі на іх

працы і досвед. Па ідэйнай скіраванасці, кампазіцыйных асаблівасцях, інфармацыйнай змястоўнасці, сінтэзу мастацкага і навуковага мыслення раман Э. Т. Масальскага стаіць асобна ў літаратуры Беларусі XIX стагоддзя.

Пісьменнік малюе татальны заняпад усіх сфер грамадства і лагічна падводзіць да разумення неабходнасці рашучых перамен. Гэтым ён падрыхтоўвае чытача да ўспрыняцця дзвюх апошніх частак твора, у якіх на прыкладзе ўладанняў пана Падстоліца паказана мадэль ідэальнай прасторы, дзе законы рацыянальнага гаспадарання спалучаны з прынцыпамі гуманізму і сацыяльнага міру. Э. Т. Масальскі прапануе сваё бачанне ідэалу і супрацьпастаўляе яго існуючай рэчаіснасці, таму апошнія дзве часткі твора выглядаюць як выпраўлены люстэркавы адбітак дэфармаванай рэальнасці. Калі першая палова рамана дэманстравала цэлую галерэю адмоўных тыпажоў з розных саслоўяў, а сяляне паўставалі гаротнымі і забітымі, то ва ўтопіі Падстоліца ўсё наадварот. Мы бачым ідэальных паноў, святароў, мяшчан, рамеснікаў, настаўнікаў, дактароў, шчаслівых і поўных самапавагі сялян. На пачатку рамана прыгонныя пана Харунжага жывуць у гнілых хатах, хварэюць, а смяротнасць сярод дзяцей жахлівая. Ва ўладаннях пана Падстоліца наадварот: сяляне жывуць у асобных дамках, пабудаваных у грэцкім, англійскім, швейцарскім, маўрытанскім стылях, часам трымаюць парабкаў, а дзецям пагалоўна робяцца прышчэпкі ад самых розных хвароб. Калі падчас апісанага на пачатку рамана гарадскога балю паненкі зласліва пляткараць, інтрыгуюць, ацэньваюць строі канкурэнтак, то ў доме Падстоліца маладыя шляхцянкі, выпускніцы гаспадарчай школы, за кубачкам гарбаты абмяркоўваюць удасканаленне працэсу вырабу крухмалу, новыя спосабы кліматычнай адаптацыі экзатычных раслін і іншыя вынаходніцтвы. *Аніводная дама нават слова не сказала пра крой каптуркоў, аніводная не іранізавала з вадаў адсутных тут суседак* [4, с. 345]. Невыпадкова гэты падраздзел названы ў творы «Грамадзянкі». Калі знаёмства з сядзібай Харунжага пачыналася з панарамнага агляду яго заняпалых уладанняў і занядбанага сядзібнага дома, то частка чацвёртая «Ідэалы» прапануе дасканалую гаспадарку, утульны і камфортны дом сямейства Падстоліца. Калі для пані Харунжыхі безгустоўны парк і аранжарэя з дарагімі і каштоўнымі дрэвамі існуе выключна для фанабэрыі і ёсць сапраўдным марнатраўствам, то ў садзе і аранжарэі пана Падстоліца ўсё прыгожа, прадумана і рацыянальна. Садоўнік пані Харунжыхі гаворыць: *Ці ж не дастаткова тае карысці, што ў гэтым чароўным кутку знаходзіцца тое, пра што нават не чулі на некалькі міль навокал?* [4, с. 70]. Тым часам у садзе Падстоліца *аніводнага дрэва няма без ужытку*, тут прыгажосць і прыемнасці жыцця спалучаюцца з розумам і практычнасцю.

Ствараючы ў рамане карціны ўтапічнага свету, Э. Т. Масальскі задзейнічае як багаты вопыт заходнееўрапейскай літаратурнай утопіі, так і традыцыі

польскамоўнай літаратуры Асветніцтва з папулярнай канцэпцыяй класавага салідарызму і ідэяй добрага пана. Можна ўзгадаць творы Ф. Багамольца «Пан добры», Ф. Карпінскага «Чынш», М. Радзівіла «Агатку», дзе пан выступаў справядлівым і мудрым уладаром сваёй сядзібы-дзяржавы. Гэтая ж ідэя ляжыць у аснове дыдактычнага рамана І. Красіцкага «Пан Падстоліч», у якім пісьменнік намаляваў ідэальнага пана і яго рацыянальна арганізаваную гаспадарку. Прэзентуючы галоўнага героя на пачатку твора, Э. Т. Масальскі прама ўказвае на генетычную сувязь свайго рамана з названым творам І. Красіцкага. Пан Падстоліч па тэксце з'яўляецца літаратурным «сынам» пана Падстоліча, гэта дазваляе пісьменніку абаперціся на літаратурную традыцыю і развіваць сядзібную ўтопію далей, у адпаведнасці з рэаліямі і патрэбамі новага часу. Пан Падстоліч сапраўды мае шмат агульнага са сваім літаратурным «бацькам», панам Падстолічам, а супастаўляльны аналіз тэкстаў паказвае на блізкасць праблематыкі, супадзенне некаторых сюжэтных схем і кампазіцыйных прыёмаў. Гэта тлумачыцца падабенствам мастацкіх задач і дыдактычнай скіраванасцю абодвух аўтараў, але ідэальная сядзіба-дзяржава ў творы Э. Т. Масальскага выступае ў больш сучаснай, «мадэрнізаванай» версіі, адпаведнай бягучай сацыяльна-эканамічнай сітуацыі. Розніца ў арыенцірах абодвух аўтараў заўважальная: калі герой І. Красіцкага час ад часу спасылаецца на старажытных рымлян, антычны залаты век ці прыгадвае Казіміра Вялікага, то Э. Т. Масальскі апелюе да сучасных сацыёлагаў, эканамістаў і прамыслоўцаў.

Пісьменнік, безумоўна, быў знаёмы з утопіяй вострава Ніпу ў рамане І. Красіцкага «Прыгоды Мікалая Дасвядчынскага», куды пасля шматлікіх прыгод трапляе галоўны герой. Як адзначаюць даследчыкі, «Красіцкі, сінтэзуючы разнародныя літаратурныя ўплывы Свіфта, Лесажа і Вальтэра, стварыў арыгінальны польскі раман, адначасова сатырычны, утапічны і прыгодніцкі. У сваім героі ён паказаў неакласіцысцкую сумесь Гулівера, Жыль Блаза і Кандыда» [2]. Але найперш у творах І. Красіцкага адчуваецца ўплыў русаізму, які праяўляецца ў апісаннях натуральнага ладу жыхароў далёкага вострава, у прынцыпах суладнага жыцця і працы ў сядзібе пана Падстоліча. Такім чынам, Э. Т. Масальскі ўспрымаў вопыт еўрапейскіх утопій як напрамую, так і ў адаптаваным літаратурнымі папярэднікамі выглядзе.

Аналіз рамана «Пан Падстоліч» паказвае, што найперш гэта быў уплыў не рэнэсансных, класічных, утопій Т. Мора і Т. Кампанэлы, а вопыт асветніцкіх утопій, у першую чаргу твораў Вальтэра «Кандыд, або Аптымизм» і раманаў Ж.-Ж. Русо «Эміль і Юлія, або Новая Элаіза». У апошнім рамане Русо стварае ўтопію Кларана, маэнтка Юліі д'Этанж і яе мужа, пана Вальмара, дзе найбольш гарманічна праяўляецца чалавечая прырода, пануюць мір, шчасце і ўзаемапаразуменне. Распавядаючы пра лад жыцця насельнікаў Кларана, пісьменнік ілюструе сваю сацыяльную і эканамічную тэорыю,

выказвае погляды на разнастайныя аспекты чалавечага і грамадскага жыцця. Э. Т. Масальскі пераймае ад заходнееўрапейскіх мысляроў ідэю «ўсеагульнага добра», у аснове якой ляжыць грамадская карысць і дабрачыннасць ва ўсіх яе праявах.

Апрача таго, пісьменнік меў рэальныя прататыпы свайго станоўчага героя, а прапанаваная мадэль сядзібнай утопіі пана Падстоліца абапіралася на прыклады з рэчаіснасці. М. Хаўстовіч, перакладчык рамана «Пан Падстоліц», у прадмове ўказвае на рэальную аснову твора і называе найбольш верагоднага прататыпа галоўнага героя – Д. Манюшку, які ў маёнтку Раткаўшчына на Ігуменшчыне правёў мясцовую аграрную рэформу, заснаваў земляробчую школу і пансіят для сялянскіх дзяцей, стварыў лабараторыі, батанічны сад, здзейсніў шэраг іншых істотных пераўтварэнняў. Варта адзначыць, што былі і ранейшыя спробы рэфарматарскай дзейнасці – гэта чын А. Тызенгаўза, Я. Храптовіча. Сучаснікам Э. Т. Масальскага быў добра вядомы вопыт Паўлаўскай рэспублікі, створанай П. К. Бжастоўскім у другой палове XVIII ст. у маёнтку Мерач на Віленшчыне. Пад уплывам асветніцкіх ідэй Ж.-Ж. Русо, а таксама сацыялістаў-утопістаў Т. Мора і А. Сен-Сімона ён правёў радыкальныя сацыяльна-эканамічныя рэформы, увёў мясцовае сялянскае самакіраванне. Э. Т. Масальскі піша: *..прыемна аўтару заявіць, што ўсё тое добрае, пра што тэма дазваляе згадаць ці ўкласці ў вусны пану Падстоліцу, узятае з рэчаіснасці, з учынкаў альбо выказванняў руплівых і адукаваных суайчыннікаў*. Ён не называе іхнія прозвішчы, каб не абразіць сціпласць іх носьбітаў [4, с. 7]. Такія прыклады асобных суайчыннікаў-рэфарматараў, бясспрэчна, паслужылі ў якасці правобраза-першаасновы ўтапічнай сядзібы пана Падстоліца, але Э. Т. Масальскі ідзе далей за рэальнасць, ён даводзіць такую рэфармаваную прастору да абсалюту, да ідэалу. Пісьменнік дапаўняе існуючую рэчаіснасць, увасабляючы ва ўтапічным топасе рамана ўвесь вядомы яму перадавы вопыт гаспадарання, паказвае рэалізацыю найноўшых еўрапейскіх навукова-тэхнічных дасягненняў і прагрэсіўных сацыяльна-эканамічных ідэй, прыставаўшы іх да айчынай глебы. Сядзіба Падстоліца – гэта мастацкі вобраз ідэальнага свету, наколькі ён можа быць мастацкім ва ўтопіі, пакліканай не столькі эмацыянальна, колькі інтэлектуальна ўздзейнічаць на чытача.

Сюжэтастваральныя магчымасці ўтопіі вельмі абмежаваныя, бо ва ўтапічнай прасторы няма ўнутраных канфліктаў, якія б забяспечвалі сюжэтнае развіццё і надавалі дынаміку дзеянню. Сядзібная ўтопія ў раманах Э. Т. Масальскага таксама носіць пераважна апісальны характар. Тут знікае сатыра, якой былі насычаны першыя часткі, бо крытыка немагчыма з-за адсутнасці заган. Утопія ніколі не брала пад увагу супярэчлівасць і ірацыянальнасць чалавечай прыроды, і шматлікія персанажы, якімі запоўнена ўтапічная прастора рамана Э. Т. Масальскага, аднамерныя і не

індывідуалізаваныя: яны з'яўляюцца ілюстрацыяй аўтарскіх ідэй і выконваюць чыста прагматычныя функцыі. Такія спецыфічныя рысы характэрны для паэтыкі ўтопіі, як і дыялогавая форма нарацыі. Дыялог выступае адной з яе асноўных жанравых уласцівасцяў і традыцыйна лічыцца найбольш аптымальным спосабам перадачы інфармацыі, абмену думкамі і поглядамі. Постаці пана Падстоліца і Уладзіслава, каментатара-апавядальніка і цікаўнага слухача, і ў гэтых частках рамана застаюцца асноўнымі вобразамі, вакол якіх арганізуецца ўтапічны топас. Асаблівасці паэтыкі жанру вынікаюць з таго, што мастацкі кампанент твора з'яўляецца другасным у адносінах да яго сацыяльна-філасофскага зместу.

Першае знаёмства з уладаннямі пана Падстоліца адбываецца праз уражанні яго госця, Уладзіслава. Малады чалавек цешыцца цудоўнымі краявідамі, якія скіроўвалі ў *свет фантазій пра шчаслівую нявіннасць першабытных жыхароў* [4, с. 212]. Аднак далей аўтар паступова разгортвае апісанні менавіта рукатворнага раю, які ўзнік за дваццаць год руплівай і паслядоўнай працы пана Падстоліца. *Калісьці тут была глухамань, зарослая адным пустазеллем ды хмызняком, і ўражвала душу сваёй мёртвай неабжытасцю* [4, с. 213]. Пан Падстоліц, як і гаспадары маёнтка Кларан, выступае тут як творца, які з хаосу і бязладдзя сфармаваў спарадкаваны свет, *дзе па волі аднаго абывацеля разгортвалася нязнаная дагэтуль краса жыцця, дзе людзі былі з іншымі пачуццямі, адукацыяй, светапоглядам, благаслаўёныя Небам, захопленыя дабрадзейнасцю, чалавечай годнасцю і міласэрнасцю* [4, с. 247].

Жыццё і працу на зямлі Ж.-Ж. Русо лічыў самымі натуральнымі формамі жыццядзейнасці чалавека. Для Э. Т. Масальскага перавагі землеўласніка таксама відавочныя. Следам за Ж.-Ж. Русо пісьменнік сцвярджае, што ні адзін грамадскі стан не атрымлівае столькі выгод, як вясковы, бо апрача волі і жыцця на ўлонні прыроды мае *большыя, чым у якім-небудзь іншым стане, магчымасці чыніць дабро бліжнім* [4, с. 249]. Аргументацыя Э. Т. Масальскага некалькі адрозніваецца ад русаісцкай канцэпцыі жыцця ўдалечыні ад сапсаванай цывілізацыі. Ва ўмовах прыгонніцтва шляхціц-землеўласнік – абсалютны гаспадар сваіх уладанняў і паднявольнага люду, але пры гэтым ён асабіста надзелены магчымасцямі рэфармаваць і перастараць рэальнасць, хаця бы ў межах прыватнай сядзібы. *На ўласнай зямлі, што б я не зрабіў, усё навечна застанецца маім, і я магу будавацца паводле ўласнае фантазіі, садзіць сады, паляпшаць глебу, вырошчваць гаі альбо лясы, нарэшце, будаваць мануфактуры, – разважае адзін са шляхціцаў, аднадумца пана Падстоліца* [4, с. 325].

Калі раннія літаратурныя ўтопіі малявалі жыццё асобных дзяржаў на аддаленых экзатычных выспах, то ў літаратуры Асветніцтва магчыма звужэнне ўтапічнага локусу да адлюстравання прыватнага маёнтка. Герой Вальтэра, Кандыд, пасля таго, як пакінуў утапічную краіну Эльдарада і

перажыў мноства нягод, суцяшаецца словамі ўсходняга мудраца: *Праца адганяе ад нас тры вялікія бяды: сум, распусту і нэндзу. У выніку герой прыходзіць да жыццёвай пазіцыі: што б ні здарылася, трэба вырошчваць наш сад. У гэтым тэзісе праяўлена дзейсная асветніцкая пазіцыя, якая на месца пасіўнага сузірання і рэфлексій ад недасканаласці свету ставіць асабістую актыўнасць і працу на сваёй ніве і на сваім месцы. Пан Падстолиц заўважае, што чалавек павінен шукаць шчасця і славу ў тым, каб у родных мясцінах палепшыць і абнавіць жыццё [4, с. 213]. Падобныя асветніцкія ідэі паляпшэння жыцця вакол сябе, практыцызм і вера ў навуковы прагрэс атрымалі працяг у пазітывізме другой паловы XIX ст. у сцвярджэнні неабходнасці «працы ў асноў».*

Калі традыцыйна ўтопіі ўключалі ў сябе матыў падарожжа і прасторавай ізаляванасці, то ўтопія пана Падстолица існуе тут і цяпер. Яго ўладанні падаюцца Э. Т. Масальскім як міні-краіна з размытымі прасторавымі межамі, куды ўваходзіць не толькі маёнтак Падстолица, але і сядзібы навакольнай шляхты, якая пераняла яго пераўтварэнні, фермерскія пасяленні сялян і нават горад з даволі вялікай колькасцю мануфактур. Гэта міні-краіна існуе як адно гарманічнае цэлае, часткі якога знаходзяцца ў цеснай узаемасувязі і гаспадарчым узаемадзеянні. Письменнік у якасці ўзору прапануе чытачу сапраўдную прамысловую гаспадарку, дзе задзейнічаны найноўшыя метады і тэхналагічныя распрацоўкі. Шматлікія мануфактуры працуюць на мясцовай сыравіне, якая таксама вырошчваецца пры дапамозе інавацыйных спосабаў, тут квітнеюць разнастайныя рамёствы і вядзецца актыўны гандаль, сяляне пад працэнты кладуць грошы ў ашчадны банк і на назапашаныя працэнты купляюць фальваркі і паляпшаюць свой дабрабыт. Тут усё спрыяе развіццю прадпрымальніцкай ініцыятывы.

Як письменнік-навуковец, Э. Т. Масальскі робіць выразны ўхіл у бок эканомікі, але не абыходзіць увагай і пытанні сацыяльных і маральна-этычных. У яго ідэальным свеце ў адно злучыліся веды, навука і дабрачыннасць. Ён апісвае шчаслівае жыццё мясцовых насельнікаў, якія карыстаюцца безліччу сацыяльных прэферэнцый. Тут існуе пральня, сталовая, бальніца, бібліятэка, дзіцячыя яслі, сельскагаспадарчыя школы, дзейнічае іпатэка і страхавая каса, ёсць свае судовыя інстытуты, так званыя *палюбоўныя суддзі парафіі*. Жыццё розных саслоўяў напоўнена актыўнай, дзейснай, узаемавыгоднай працай і здаровым прагматызмам. Па сутнасці Масальскі паказаў у сваім рамане асветніцкую буржуазную ўтопію, прыстасаваную да навукова-тэхнічных рэалій XIX ст., сапраўдны буржуазны рай, заснаваны на гуманістычных прынцыпах маральнага раўнапраўя ўсіх членаў супольнасці. Э. Т. Масальскі памкнуўся звязаць тое, што можа шчасліва спалучацца толькі ва ўтопіі: прагматызм, скіраванасць на асабістае ўзбагачэнне і маральна-этычныя каштоўнасці, патрэбы чалавечага духу. Але ва ўтопіі свая логіка

сцвярджэння ідэалу, ды і пісьменнік перакананы ў іх узаемаабумоўленасці: *Там дабрачыннасць расквітнее, дзе чалавека ўбоства альбо цяжкія абставіны не змушаюць да злачынства, дзе ён упэўнены, што атрымае ўзнагароду за працу, і што ў самой дабрачыннасці – невычарпальная крыніца яго дабрабыту* [4, с. 310].

Пісьменнік рэалізаваў у творы шырокі спектр асветніцкіх сацыяльна-ўтапічных ідэй, блізкіх да русаізму. Варта адзначыць, што русаізм з'яўляецца шматпланавай і шматузроўневай з'явай. Як адзначае Ю. М. Лотман, «структурная ёмістасць, складанасць арганізацыі, з аднаго боку, дазваляла русаізму выступаць на працягу доўгага перыяду еўрапейскай цывілізацыі ў якасці адной з вядучых культурных ідэй, а з другога, – абумовіла тое, што засваенне гэтых ідэй нязменна было пераасэнсаваннем, інтэрпрэтацыяй, перакладам іх на мову іншых ідэалагічных структур» [3, с. 145]. Э. Т. Масальскі пераймае і інтэрпрэтуе ў рэчышчы адметнай айчыннай сітуацыі многія асноватворныя прынцыпы сядзібнай утопіі Кларана. Найбольш актуальнымі для пісьменніка аказаліся дэклараваныя Ж.-Ж. Русо прынцыпы міжчалавечых стасункаў у сям'і, паміж бацькамі і дзецьмі, гаспадарамі і слугамі, адносінамі чалавека і прыроды, пытанні асветы і адукацыі, правілы рацыянальнага гаспадарання.

Уладары маёнтка Кларан *болей стараюцца палепшыць сваю гаспадарку, чым пашырыць свае ўладанні* [5, с. 309]. Насельнікі ўтопіі Э. Т. Масальскага тонка адчуваюць прыгажосць прыроды, але не проста карыстаюцца яе дабротамі, а пераствараюць, узбагачаюць за кошт паляпшэння глебы, адаптацыі паўднёвых экзатычных раслін, засваення новых сельскагаспадарчых культур. *Цяжка вызначыць межы прыроды і чалавечых намаганняў. Ласка Божая дала людзям панаванне над зямлёю, – кажа пані Падстолічыха* [4, с. 345]. Тым не менш, як паказвае аўтар, гэта не спажывецкае стаўленне да прыроды, а гарманічнае і плённае з ёй узаемадзеянне. *Толькі парадак, толькі ўменне памножыць і ўмацаваць карыстанне дабротамі могуць пераўтварыць прыемнасць у шчасце, – сцвярджае пан Вальмар у рамане Ж.-Ж. Русо* [5, с. 321]. Камфорт і прыемнасць без раскошы і пыхі, здольнасць абмяжоўваць жаданні мэтазгоднасцю вылучаюць і жыццё дома Падстоліца.

Пры ўсёй крытыцы цывілізацыі Ж.-Ж. Русо не заклікаў да яе разбурэння і вяртання да першабытнага «натуральнага стану». Ён меў на ўвазе найперш адраджэнне чалавечай прыроды, яе вяртанне да «натуральнай дабрачыннасці» праз правільнае выхаванне і выпраўленне хібаў грамадства. Увасабленнем гэтага і служыў узорны маёнтак пана Вальмара і Юліі д'Этанж, дзе адносіны паміж людзьмі прасякнуты такой «натуральнай дабрачыннасцю», сардэчнымі пачуццямі і рэгулююцца найперш правіламі маральнасці. Па падобных прынцыпах будуецца ўтопія чалавечых і міжаслоўных стасункаў у рамане Э. Т. Масальскага: *Мы з маленства ўнушаем дзецям, што любоў*

да бліжняга, альбо грамадскае дабро, павінна быць матывацыяй усіх учынкаў чалавека, які жыве ў грамадстве [4, с. 262]. Асноўным маральным крытэрыем чалавечых учынкаў для абодвух пісьменнікаў з'яўляецца сумленне ў яго хрысціянскай трактоўцы як духоўнага інстынкту, які больш чуйны за розум у адрозненні дабра ад зла. Савойскі вікарыі у рамане Ж.-Ж. Русо «Эміль, або Аб выхаванні», які пастуліруе асновы натуральнай веры, гаворыць, што ў глыбіні душы кожнага чалавека жыве прыроджаны прынцып справядлівасці і дабрачыннасці: *Сумленне, сумленне! Божы інстынкт, бессмяротны і нябесны голас, непадкупны суддзя дабра і зла, які робіць чалавека падобным Богу* [6]. Э. Т. Масальскі вельмі блізка паўтарае ў рамане гэты духоўны прынцып: *Воля Божая аб'яўляецца чалавеку праз ягонае сумленне... У сумлення ёсць голас, незалежны ад нас, бо ён паходзіць ад Бога, які нам кажа, што кепска, што добра* [4, с. 255].

Ні Русо, ні Масальскі не адмаўляюць сацыяльнай дыферэнцыяцыі. Розніца станаў у грамадстве не прыніжае аднаго чалавека перад другім, а з'яўляецца толькі ўстаноўленаю формай парадку, – сцвярджае пан Падстолиц [4, с. 265]. Э. Т. Масальскі заклікае да абнаўлення сацыяльных адносін і імкнецца паказаць у рамане розныя пласты грамадства – землеўласнікаў, сялянства, рамесніцтва, купецтва – як аднолькава значныя і паважаныя сацыяльныя групы. Адно з дыдактычных павучанняў Падстолица гучыць наступным чынам: *Шчаслівым робіць чалавека стараннае выкананне абавязкаў, а ўзвышае над іншымі больш высокая ступень тае карысці, якую ён прыносіць* [4, с. 355].

У ідэальным маёнтку свайго героя Э. Т. Масальскі яднае праявы розных эпох: калі гаспадарча-эканамічная дзейнасць мае капіталістычны характар, то ў адносінах паноў да сялян твор нагадвае архаічную патэрналісцкую ўтопію. Адна з сялянскіх невыпадкава назвала пана Падстолиц за яго дабрачыннасць – «намеснік Бога на зямлі». Мудрае бацькоўскае панаванне над прыгоннымі, якое пісьменнік паказаў у сядзібе Падстолица, – гэта прыклад таго, з чаго павінна пачаць шляхта. На першапачатковай стадыі рэформ пісьменнік не адмаўляе прыгону, маючы на ўвазе высокі грамадзянскі абавязак і велізарныя магчымасці шляхты ва ўласных уладаннях. *Перш-наперш павінны мы зрабіць іх людзьмі, а потым вольнымі*, – сцвярджае герой рамана [4, с. 49]. Асноўнымі рэгулятарамі ў сядзібным супольніцтве з'яўляюцца прынцыпы сямейных стасункаў, заснаваныя на ўзаемапавазе і любові. У рамане Э. Т. Масальскага сяляне свой зварот да грамады, складзенай са шляхты, прыгонных і слуг, пачынаюць з традыцыйнай фразы: *Бацькі і браты!* Такі стан рэчаў падаецца аўтару ўзорным, але дасягальным толькі ў такім ідэальным свеце, якім ёсць сядзібная прастора пана Падстолица і яго аднадумцаў-суседзяў. Толькі тут мажліва тая неверагодная сітуацыя, калі падчас агульнай узрушанасці святкавання Дажынак дзеці рынуліся ў абдымкі сваіх бацькоў, слугі –

у абдымкі паноў, і першы, можа, раз на зямлі сяляне шчыра абдымаліся са сваімі панамі [4, с. 333]. Пры гэтым сам Э. Т. Масальскі адчувае ілюзорнасць і нетрываласць такіх ідылічных, «сямейных» узаемаадносін паноў і падданных у тагачасным сацыяльна-палітычным кантэксце. Як са скрухай адзначае Падстолец, *хто ж можа гарантаваць, што сярод наступнікаў маіх не з'явіцца які-небудзь Харунжы, што зноў ператворыць іх у быдла альбо прадасць у рэкруты* [4, с. 283]. Калі пісьменнік апісваў гаспадарча-эканамічныя дасягненні пана Падстольца, ён выглядаў куды больш упэўненым і аптымістычным, чым пры мадэляванні гарманічных міжчалавечых стасункаў.

Твору Э. Т. Масальскага ўласціва яшчэ адна вельмі істотная рыса ўтопіі: створаная пісьменнікам складаная, шматузроўневая ідэальная мадэль не магчыма ва ўсёй сваёй паўнаце і цэласнасці ў тых грамадска-палітычных і сацыяльна-эканамічных умовах, пры якіх пісаўся твор. Гэта гіпатэтычная канструкцыя, не рэальная да ўвасаблення ў сапраўдным свеце ў той шматкампанентнай і гарманічнай форме, у якой яна паказана ў свеце мастацкім. Але менавіта сама недасканалая рэчаіснасць з усім комплексам нявырашаных праблем дае стымул для стварэння ўтопій.

Э. Т. Масальскі, натхнёны рэфарматарскім вопытам асобных адукаваных сучаснікаў, стварае вобраз ідэальнай сядзібнай мадэлі пана Падстольца, у якой спалучае тыпалагічныя рысы асветніцкай утопіі з айчыннымі рэаліямі і патрэбамі новага стагоддзя. Пісьменнік усведамляў істотнае адставанне Літвы-Беларусі ў параўнанні з еўрапейскім сацыяльна-эканамічным і прамысловым вопытам, таму яго ўтапічны праект мае выразны «тэхнічны» і гаспадарчы ўхіл. Стварэнне ўтапічнай сядзібы пана Падстольца прадыктавана імкненнем аўтара супрацьпаставіць кансерватыўнасці і інертнасці гаспадарчага жыцця, сацыяльным шаблонам прамінулых гадоў мадэль ідэальнага свету, якая дала б чалавеку і грамадству стымул для самаразвіцця, паказала магчымыя спосабы выхаду з эканамічнага тупіка і мадэрнізацыі архаічных сацыяльных адносін.

ЛІТАРАТУРА

1. *Кирвель, Ч.* Утопическое сознание : сущность, социально-политические функции / Ч. Кирвель. – Минск : Университетское, 1989, – 192 с.
2. *Лебланк, Р.* «Русский Жилбаз» Фаддея Булгарина [Электронный ресурс] / Р. Лебланк ; пер. с англ. Е. Островской и А. Плисецкой. – Режим доступа: magazines.russ.ru/nlo/1999/40/leblank-pr.html. – Дата доступа: 04.03.2018.
3. *Лотман, Ю.* Руссо и русская культура XVIII – начала XIX века / Ю. Лотман // Собр. соч. – М. : ОГИ, 2000. – Т. 1: Русская литература и культура Просвещения. – 520 с.

4. *Масальскі, Э. Т.* Пан Падстолиц, альбо Чым мы ёсць і чым быць можам / Э. Т. Масальскі ; прадм., пер. з пол. мовы і камент. М. Хаўстовіча. – Warszawa, 2015. – 384 с.
5. *Руссо, Ж.-Ж.* Юлия, или Новая Элоиза / Ж.-Ж. Руссо. – М. : Худож. лит., 1968. – 773 с.
6. *Руссо, Ж.-Ж.* Эмиль, или О воспитании [Электронный ресурс] / Ж.-Ж. Руссо. – Режим доступа: www.klex.ru/bob. – Дата доступа: 14.04.2018.

Матэрыялы артыкула друкаваліся [у] : Бурдзялёва, І. А. Раман Э. Т. Масальскага «Пан Падстолиц» сярод еўрапейскіх літаратурных утопій / І. А. Бурдзялёва // Аста Albaruthenika – Warszawa, 2018. – № 18. – С. 87–101; Бурдзялёва, І. А. Жанравы сінкрэтызм у рамане Э. Т. Масальскага «Пан Падстолиц» / І. А. Бурдзялёва // Беларуская-польскія моўныя, літаратурныя, гістарычныя і культурныя сувязі. Да 220-годдзя з дня нараджэння Адама Міцкевіча : зб. арт. па матэрыялах міжнар. навук. канф. – Мінск : БДУ, 2018 – С. 320–329.